DOI: 10.33498/louu-2022-01-009

Актуальна тема номера:

“ПРАВОВА ДОКТРИНА ЯК ЧИННИК ТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ: ДОКТРИНА ІНСТИТУТІВ І ГАЛУЗЕЙ ПРАВА”

Микола Панов

доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
голова координаційного бюро з проблем кримінального
права відділення кримінально-правових наук НАПрН України,
професор кафедри кримінального права № 2
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(Харків, Україна)
criminallaw2v@gmail.com

ВСТУП ДО АКТУАЛЬНОЇ ТЕМИ

ПРАВОВА ДОКТРИНА ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ПРАКТИКИ ПРАВОТВОРЕННЯ, ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ І РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

І. Реалізація ідеї розвитку та зміцнення правової держави “Україна”, формування і визначення її завдань, форм і методів діяльності та функцій, здійснення конституційного принципу верховенства права в усіх сферах соціально-правового життя суспільства і держави, реальне забезпечення прав і свобод людини та громадянина органічно пов’язані з подальшим і поглибленим пізнанням та усвідомленням *права*, виявленням його дійсної ролі *як засобу регулювання і розвитку суспільних відносин.* Особливе значення у цьому має розроблення проблеми правової доктрини, яка ще не отримала належної уваги в юридичній науці як на рівні загальної теорії права, так і на рівні галузевих правових наук. Утім, науковий аналіз цієї проблеми має не тільки важливе теоретичне значення для розвитку юридичної науки, а й надзвичайно важливе практичне значення у сфері правотворчої і правозастосовної діяльності.

Розроблення проблеми правової доктрини, як і кожної іншої наукової проблеми, безперечно, поєднане з необхідністю визначення методологічних підходів її дослідження, оскільки правова доктрина, як об’єкт наукового пізнання, є доволі складним за формою, змістом і функціо-

© Микола Панов, 2022

нальним призначенням правовим явищем. Вважаємо, що дослідження цієї проблеми має проводитись на різних рівнях узагальнення (*порівневий підхід):* на рівні *загальної теорії правової науки* (філософії права, загальної теорії права) і на рівні *галузевих правових наук.*

На перший погляд більш ефективним і результативним із цих підходів є дослідження правової доктрини на *рівні галузі права.* Оскільки вона надає можливість більш конкретно й предметно вивчити цю проблему з урахуванням особливостей відповідної галузі права, зокрема, її предмета і методів, функцій та засобів правового регулювання, інших особливих і специфічних властивостей, обумовлених галузевою належністю.

Однак у методологічному відношенні цей підхід не враховує *загальних властивостей,* притаманних правовій доктрині, які є однаковими (єдиними) безвідносно до її галузевої належності: щодо змісту, форми, видів, функцій цього правового феномену як складового права, і на цій підставі не може бути визнаним досконалим. Тут необхідно враховувати і дотримуватися загальновідомого і визнаного філософського твердження, згідно з яким той, хто береться за рішення окремих (конкретних) питань, без попереднього вирішення загальних, той кожний раз несвідомо для себе буде натикатися на ці загальні (не вирішені) питання. Отже, розгляд проблеми правової доктрини має проводитись з точки зору методологічного підходу, перш за все, на рівні загальної теорії правової науки. Напрацьовані результати досліджень виконують при цьому роль теоретичного (і методологічного) підґрунтя розробки – *як парадигма* – правової доктрини на рівні галузевих правових наук *(дедуктивний метод).* Запропонований підхід при цьому не виключає (а, навпаки, припускає), на нашу думку, можливість (чи необхідність) активного впливу і використання позитивних досліджень (та їхніх результатів) галузевої науки для розроблення або удосконалення тих чи інших положень правової доктрини, що розробляється загальною теорією правової науки для можливої (чи необхідної) корекції (екстраполяція) положень правової доктрини, що розробляються цією загальнотеоретичною правовою наукою *(індуктивний метод).*

На рівні загальнотеоретичних досліджень (із філософії права та загальної теорії права) проблема правової доктрини розглядалася у працях вітчизняних науковців, зокрема С. Максімова, І. Семеніхіна, Є. Євграфової, М. Мочульської. *На рівні галузевих наук* ці проблеми були предметом дослідження у наукових працях А. Гетьмана, А. Костенко, М. Панова, І. Сенюти та ін. За всіх відмінностей (навіть суттєвих) трактування цього феномену згадані вище автори до основних його синтезованих ознак обґрунтовано відносять такі: 1) тісний зв'язок правової доктрини з юридичною (правовою – *М. П.*) наукою; 2) наявність загального визнання юридичною спільнотою знань, що становлять зміст правової доктрини;

www.pravoua.com.ua

3) значний вплив правової доктрини на основні елементи правової системи на: правотворчість (зміст права і законодавства), правозастосування і правосвідомість, а також на розвиток юридичної науки. Ці основні (та деякі інші – додаткові) характеристики доктрини є суттєвими і заслуговують сприйняття як важливі й необхідні для дослідження проблеми правової доктрини.

ІІ. Надто важливим, навіть центральним, напрямом наукового аналізу цієї проблеми, на наше переконання, є необхідність розроблення загального поняття (*на рівні родового поняття) правової доктрини,* яке загалом могло б задовольняти (як логіко-юридична модель) потреби розроблення і формування понять доктрини галузей права, а також для з'ясування суті, змісту, форми, видів, функцій доктрини як на загальнотеоретичному, так і на галузевому рівнях. Відзначимо: у зв'язку з тим, що формування загального поняття "правова доктрина" унаслідок складної структури предмета цього поняття, інтегративних зв'язків елементів, його змісту та багатогранності предмета дослідження (правової доктрини) визначити за допомогою традиційної логічної операції "визначення через найближчий рід і видову відмінність" не є можливим. Тому у цьому випадку вважаємо за доцільне застосування логічної операції, подібної до визначення – *опис,* – що надасть можливість дійти достатньо повного уявлення про предмет дослідження, його суттєві та найбільш важливі (що проявляються як закономірність) *риси і властивості,* на підставі яких можна сформулювати загальне поняття правової доктрини і визначити зміст цього поняття на рівні дефініції (як правове родове поняття).

По-перше. Відзначимо, що правова доктрина являє собою систему знань про право як сукупність правових норм, що уможливлюють існування суспільства і держави через визначення меж свободи, відображених у правових та юридичних обов'язках суб'єктів суспільних відносин, реалізація яких підтримується державою. Вказані знання стосуються права загалом, а також його галузей, інститутів, правових норм юридичних конструкцій, інших нормативно-правових утворень. Залежно від рівня розробленості і ступеня досконалості й аргументованості, логіко-юридичних особливостей і функцій ці знання можуть мати різний характер, форму, визначення і виражатися переважно у виді правових ідей, концепцій, теорій та вчень.

Правова ідея – це форма пізнання явищ (об'єктів) та процесів у сфері права і держави, що включають у себе мету і методи та засоби їх пізнання та подальшого удосконалення і розвитку засобів правового регулювання.

Правова концепція являє собою певний спосіб розуміння і пояснення існування і розвитку правових явищ, керівна (основоположна) ідея, визначальний принцип і "механізм" вирішення проблеми, визначення

напрямів та етапів (стадій) розвитку і реалізації отриманих знань у сфері права.

Правова теорія означає комплекс знань у формі узагальнених поглядів, уявлень, ідей, концепцій щодо з'ясування суті, форми і змісту певних сфер науки та практики права, спрямованих на подальше його пізнання, на розвиток та удосконалення діючого права (законодавства) і практики його застосування.

Вчення – це сукупність відносно завершених, фундаментальних систематизованих знань у певній сфері науки і практики права (предмет наукового пізнання), що мають вагоме наукове і практичне значення, містять глибокий аналіз певної сфери діючого права і практики його застосування та аргументованих пропозицій щодо їх удосконалення і розвитку. Вказані форми знань у сфері права тісно пов'язані між собою, можуть доповнювати одне одного, бути у відносинах перетинання або підпорядкування і тому перебувають в органічній єдності. Але в усіх випадках ці знання мають бути об'єктивними, достовірними, мати суттєве теоретичне й емпіричне обґрунтування їхніх суті, змісту і значення.

По-друге. Правова доктрина завжди виявляє себе як підсумок (результат) наукового пізнання права (його сутності, змісту), а також практики правотворення і правозастосування (судової практики). Інакше кажучи, предметом пізнання у цьому випадку є широка (вся) сфера права, що включає в себе не тільки позитивне (діюче) право, – законодавство, – а й стадії правотворення і правозастосування. Тому цю сферу знань більш правильно називати "правовою доктриною", а не "юридичною доктриною" як пропонують окремі науковці, тим паче, що термін "юридична доктрина" пов'язується, головним чином, тільки із позитивним правом у його нормативно-правовому вимірі (наявним та чинним законодавством) і не охоплює, зокрема, принципів права, правотворення та правозастосування, що мають надто важливе значення для розроблення проблем правової доктрини.

Знання у сфері права, що становлять зміст правової доктрини за своїм походженням, природою і суттю, мають, безперечно, науковий характер, оскільки є результатом інтелектуальної, пізнавальної діяльності, основу якої становлять аналіз і синтез, узагальнення, абстрагування, сходження від конкретного до абстрактного і навпаки, а також використання правил формальної логіки і законів діалектики пізнання. При цьому змістовно вони значною мірою обумовлені (детерміновані) предметом правового регулювання – суспільними відносинами, що виникають (функціонують) у суспільстві між суб'єктами соціального буття – особами фізичними і юридичними. Надто важливим також є те, що доктринальні знання завжди знаходять відображення і закріплення в системі правових категорій і понять та юридичних термінів – елементів понятійного апара-

www.pravoua.com.ua

ту як обов'язкової складової правової науки, за допомогою яких доктринальні положення права включаються, зокрема, у зміст діючого права.

Особливістю наукових знань, що становлять зміст правової доктрини, є те, що вони є підсумком (результатом) пізнання не всіх, а головним чином фундаментальних (від латин. *fundamentus – великий, основний, головний) положень права, його базових основ як теоретичного, так і прикладного характеру:* сутності і явища, змісту і форми, завдань і функцій, системи і структури права, теорії і практики правотворення і правозастосування, підстав і умов формування правових новел (норм, інститутів, навіть галузей права). У цьому сенсі *доктринальні знання* (доктрина права) завжди мають *засадничий (від засада* – основа, підстава, база, головне положення) та *установчий (від установлювати* – формувати, визначати, засновувати, започатковувати) характер, становить *основу права і його структурних елементів.* Отже, правова доктрина органічно пов'язана з правовою (юридичною) наукою по суті, змістовно і загалом, є її підсумком (результатом). Однак очевидно, ці явища не тотожні, їх не можна розглядати як слова-синоніми, що інколи має місце серед науковців. Правова доктрина – це специфічний нормативно-правовий феномен, який об'єктивно являє собою складний, комплексний блок знань (ідей, теорій, концепцій, учень), що оптимально поєднує сучасні досягнення у сфері фундаментальних положень науки (перш за все правової науки), а також знань прикладного характеру у сфері правотворення та в обґрунтованій і визнаній практиці застосування норм діючого права. У зв'язку з викладеним є підстави стверджувати, що *не кожне положення правової науки можна відносити до класу доктринальних, але кожне положення правової доктрини є науковим за походженням, природою і суттю, базується на положеннях науки, більше того, є "квінтесенцією" досягнень науки і практики правотворення та правозастосування.*

По-третє. Правова доктрина є *складним об'єктом* і являє собою *систему знань,* тобто упорядковану сукупність її складових, об'єднаних структурних одиниць, що перебувають у тісних відносинах і взаємозв'язках між собою та утворюють внаслідок цього певну цілісність як єдиний об'єкт. В основу визначення системи правових знань, що становить зміст доктрини, може бути покладено систему права або галузей права, що складаються, як правило, із Загальної та Особливої частин, а ті, зі свого боку, поділяються на інститути, а останні – на норми, юридичні конструкції та інші нормативно-правові утворення. Ця система має, безумовно, важливе значення для визначення змісту і властивостей правової доктрини. Але головною особливістю системного підходу, зокрема і в дослідженнях правової доктрини, є те, що він орієнтує на встановлення перш за все властивостей цілісного об'єкта, з виявленням багатоманітних зв'язків і властивостей його структурних елементів, їх

співвідношення між собою і впливу на ціле, що надає можливість більш глибоко дослідити як складові елементи, так і системний об'єкт загалом. У зв'язку з цим правову доктрину, з урахуванням обсягу узагальнення, є підстави поділяти на *загальну доктрину права (загальнотеоретичний рівень)* і на *галузеві доктрини права* (відповідно до поділу права на галузі). Водночас у *межах кожної із цих видів правової доктрини* є підстави виокремлювати загальні (основні) та часткові (окремі чи спеціальні) *положення (правоположення) правової доктрини* (правоположення як складові частини цілого, тобто доктрини права). Загальні положення доктрини завжди є елементами загальної або галузевих доктрини права. Ці *загальні положення доктрини* (і загальної, і галузевої) мають найбільш високий рівень узагальнення права або його галузей, у них відображаються наукові ідеї, теорії, концепції, вчення з права (або його галузей), що мають фундаментальний характер і закріплюються у різних джерелах, зокрема і в правових актах: визначення права (чи його галузі) і законодавства, їх сутності і змісту, принципів, категорій права, його завдань, функцій, структури – це загальні, фундаментальні правові положення доктрини права. За обсягом загальні положення доктрини визначають сутність і зміст права (або певної галузі права) загалом, або більшість його основних інститутів та інших базових нормативно-правових утворень (принципів, категорій тощо). *Часткові* (окремі чи спеціальні) *положення доктрини (загальної і галузевих)* відносяться до сфери інститутів права, інших укрупнених нормативно-правових утворень (як на загальнотеоретичному, так і на галузевому рівнях), мають більш обмежений, менш узагальнений і тому більш конкретизований (деталізований) характер. Але в усіх випадках *часткові положення доктрини* спираються на загальну доктрину та її положення як на відправну й установчу. У цьому сенсі всі означені види доктрин слід розглядати як доволі узгоджену і водночас складну систему доктринальних знань. Отже, *загальна (чи галузева) доктрина і доктринальні правоположення (і загальнотеоретичного, і галузевого рівнів)* співвідносяться між собою як співвідносяться категорії "ціле" і "частка", мають бути логічно-узгодженими доктринальними утвореннями, доповнювати одна одну й у своїй єдності становити цілісну систему фундаментальних наукових ідей, теорій, концепцій, учень про право, тобто утворювати правову доктрину як таку.

По-четверте. Знання, що становлять зміст правової доктрини, повинні мати *сталий, стійкий і вагомий (переконливий) характер,* що обумовлено багатьма факторами, перш за все підставами (об'єктивними умовами) та джерелами і процедурою їх формування та визначення. Положення доктрин, зміст яких становлять відповідні правові ідеї, концепції, теорії або вчення можна визнавати сталими, за умов, що вони ґрунтуються на об'єктивних потребах соціально-економічного буття і розвитку суспіль-

www.pravoua.com.ua

ства й держави, на положеннях Конституції України, загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права, відправних принципах та установчих положеннях правової системи держави, на сучасних досягненнях науки і позитивному вітчизняному досвіді правотворчої та правозастосовної (судової) діяльності, вбирають знання, погляди і досвід попередніх поколінь правознавців, враховують національні традиції, базуються на правосвідомості і правовій культурі суспільства і відповідають та відображають сучасні наукові досягнення і досвід правотворення та правозастосування інших держав. При цьому надзвичайно важливим є те, що положення доктрини мають бути опрацьовані (опробовані) достатнім і необхідним аналізом із точки зору наукового обґрунтування та ефективності практичного застосування правових норм і інститутів, що базуються на положеннях доктрини й водночас включають їх до свого змісту.

Формалізованими джерелами доктрини можуть бути праці юристів-науковців і юристів-практиків, акти правотворчої діяльності і правозастосування (рішення вищих судових інстанцій), що визнані обґрунтованими і такими, що відповідають сучасним вимогам теорії і практики правотворення і правозастосування. Доктринальні положення, що становлять зміст права, надають йому риси усталеності, стійкості, вагомості, мають загальнообов'язковий характер, володіють всіма властивостями нормативності, а тому становлять специфічний "фрагмент права" як об'єкт пізнання.

По-п'яте. Знання, що становлять зміст правової доктрини, як результат (підсумок) наукових досліджень фундаментальних проблем права, мають бути доведені до відома населення, наукової спільноти, широкого кола юристів-науковців і юристів-практиків. Ці знання відображаються в опублікованих наукових працях, актах застосування права (головним чином, у судових рішеннях), у науково-практичних коментарях до законодавства і судової практики, підручниках із права тощо. Але особливе й надзвичайно важливе значення має відображення і юридичне закріплення правової доктрини та її положень у змісті нормативно-правових актів: у правових нормах, юридичних конструкціях та інститутах. Всі вказані види визначення (фіксації) доктрини мають супроводжуватись їх вивченням і достатньо широким обговоренням (аналізом) науковою спільнотою і професійними працівниками юстиції відповідних ідей, поглядів, теорій, учень, на яких базуються відповідні доктринальні правові положення, а також сутність, зміст і форма цих положень, із точки зору їх реального значення для науки та практики правотворення і правозастосування. У разі переважного їх схвалення як прийнятних і таких, що мають суттєве наукове й практичне значення для регулювання суспільних відносин, вони сприймаються суспільством і державою і в такому

випадку отримують значення не тільки *сталих*, а й *визнаних правових положень*, тобто набувають значення (статус) положень правової доктрини.

З'ясування основних і суттєвих рис (властивостей) правової доктрини дає підстави для визнання їх суттєвими ознаками цього феномену і визначення його родового поняття на дефінітивному рівні. Вважаємо, що *під правовою доктриною слід розуміти збірне наукове юридичне поняття, зміст якого становить складна та цілісна система сталих і визнаних знань у вигляді ідей, теорій, концепцій або вчень щодо фундаментальних (засадничих та установчих) положень права як його основи: сутності, змісту і форми, завдань, функцій, закономірностей і підстав формування та розвитку, а також оптимальних правил і прийомів правотворення та правозастосування.*

III. Описове визначення загального поняття "правова доктрина" (на рівні родового поняття) хоча і висвітлює основні риси цього явища, головним чином, з позиції форми права, утім, є надто узагальненим і доволі абстрактним логіко-юридичним утворенням. Його зміст недостатньо визначений. Тому для подальшого і поглибленого вивчення правової доктрини як складного системного (структурованого) об'єкта і складової права (його специфічного фрагмента) вважаємо за можливе і доцільне виокремлювати у змісті доктрини основні структурні елементи (одиниці), що відрізняються між собою особливостями форми їх виразу і можуть розглядатись як особливі складові елементи доктрини, що конкретизують її загальне поняття. Залежно від цього показника вважаємо за можливе виокремити такі структурні елементи змісту правової доктрини, як її різновиди: 1) основоположні принципи права; 2) категорії права; 3) постулати права; 4) окремі фундаментальні правопоположення як елементи права. Кожний із цих складових елементів правової доктрини характеризується особливостями їх форми, але всім їм, водночас, притаманне те, що вони мають всі розглянуті раніше властивості знань доктринального характеру – це елементи доктрини права, що відображають її сутність, є "носіями" доктрини і відносяться до класу *загальних положень правової доктрини* (як загальної, так і галузевої).

1. Принципи (від латин. *principium – начало, основа*) *права – це базові, установчі ідеї та засади, які визначають сутність, зміст, мету, завдання і функції права, а також його інститутів, норм, юридичних конструкцій та ін.* До них відносяться принципи: верховенства права (мегапринцип); законності; юридичної визначеності правових норм; гарантування і захисту основоположних прав і свобод людини та громадянина; рівності перед законом; єдності прав та обов'язків; заборони зловживання правами та ін. При дослідженні і формуванні галузевих доктрин до їхнього змісту додаються також галузеві (та міжгалузеві) принципи. Принципи

www.pravoua.com.ua

права за їхнім змістом базуються на сучасних цивілізованих морально-етичних і соціально-культурних цінностях, на філософських ідеях демократизму, справедливості, гуманізму, свободі, рівності і водночас відображають їх у своєму змісті. У системі права принципи мають надзвичайно важливе значення. Вони визначають сутність права, його світоглядні ідеї, мають універсальне значення та невизначений строк існування, є апогеєм правосвідомості і правової культури суспільства, надають праву стійкий, визначений і стабільний характер. Принципи права як доктринальні положення "пронизують" всю нормативну сферу права, в тому числі правові ідеї, теорії, концепції, вчення, значною мірою визначають зміст, сутність, межі дії права, його інститутів, норм, юридичних конструкцій, а тому мають велике значення в правотворчій діяльності. Водночас ці принципи знаходять відображення і закріплення у нормативно-правових актах, у змісті структурних елементів цих актів. Лише при такому підході можна стверджувати про необхідну наукову обґрунтованість правотворення і чинного законодавства, які мають базуватись на доктринальних положеннях права, зокрема, на принципах права.

Як доктринальні положення, принципи права мають також велике значення у правозастосовній діяльності, особливо в ситуаціях недоліків правового регулювання, обумовлених колізіями правових норм (або інститутів) чи прогалинами правових засобів (при їх відсутності). У подібних випадках при прийнятті правових рішень необхідно керуватися правовими принципами гуманістичного (або демократичного) характеру, при цьому беручи до уваги (як орієнтир) конституційне положення, визначене в ч. 3 ст. 62 Конституції України, згідно з яким 'усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь'. Врахування змісту правових принципів, безумовно, надає можливість правильно застосовувати норми законодавства, приймати справедливі рішення при визначенні заходів правового характеру, зокрема, за вчинене правопорушення. Як елементи доктрини, принципи забезпечують якість й ідеологічну спрямованість правового регулювання суспільних відносин, забезпечують їх нормальне функціонування, удосконалення і розвиток.

2. *Категорії права являють собою найбільш широкі за обсягом наукові поняття, у змісті й ознаках яких відображаються і фіксуються в узагальненому вигляді найзагальніші й найсуттєвіші риси (властивості) нормативно-правових утворень (норм, інститутів, юридичних конструкцій, понять, юридичної термінології), а також явищ (фактів) реальної дійсності у сфері права.* До категорій права можна віднести такі: "право", "закон", "правопорядок", "правопорушення", "юридична конструкція", "покарання", "юридична відповідальність", "правові відносини", "склад правопорушення" та ін. При розробленні доктрин галузевого права до змісту доктрини галузі права додаються галузеві категорії, які

в єдності із загальноправовими категоріями суттєво впливають на зміст галузевих доктрин. Категорії права виконують надзвичайно важливу *консолідуючу функцію.* Інтегруючи знання, що фіксуються у правових поняттях, що позначаються юридичними термінами, категорії узагальнюють відповідні знання за їх предметною і змістовною належністю, виокремлюють і акумулюють у своїх ознаках найбільш загальні та суттєві риси, що властиві відповідним правовим явищам (об'єктам) соціально-правової реальності і відображаються у категоріях на рівні загального. Категорії права як доктринальні положення мають важливе теоретичне і практичне значення для упорядкування всього масиву знань у сфері права, забезпечують приведення всієї сукупності правових понять і відповідної їм термінології у певну систему: надають можливість більш глибоко пізнавати право, вибудовувати систему понятійних рядів як надзвичайно важливих елементів категоріально-понятійної системи права.

3. Постулати права – це узагальнені правоположення аксіоматичного характеру, що доповнюють і конкретизують принципи і категорії права, відображають суттєві його риси і є загальновизнаними. Високий рівень формалізації та узагальнення основних ознак і властивостей норм та інших нормативно-правових утворень права і законодавства та найбільш важливих і сталих практик їх застосування надає можливість розробляти і формувати узагальнені правоположення аксіоматичного характеру – постулати права (від лат. *postulatum* – вимога, твердження, яке приймається без доведення як вихідне, незаперечна істина), що дає підстави визнавати їх як важливі елементи змісту доктрини права, оскільки відображають і визначають його сутність, основні риси й функції. Постулати права органічно поєднують у собі сталі, в низці випадків, багатовікові та загальновизнані знання і стабільний позитивний досвід у сфері права і практики його застосування. Деякі з них відомі ще з часів Стародавнього Риму, наприклад, "*non bis in idem*" – "не двічі за одне і те саме"; "*nullum crimen et nulla poena sine lege*" – "немає злочину, немає покарання, якщо воно не передбачено в законі" та ін.

4. Окремі правоположення, що мають фундаментальний характер, – це інші нормативно-правові утворення, які містять приписи загального характеру і мають засадниче й установче значення, наприклад, "зміст права власності", "сукупність кримінальних правопорушень", "загальні правила накладення стягнення за адміністративні правопорушення" тощо. Їхня функціональна роль полягає у тому, що вони забезпечують реалізацію базових (установчих) положень доктрини, доповнюють, конкретизують і розвивають принципи, категорії та постулати права як основні елементи змісту правової доктрини.

www.pravoua.com.ua

Розглянуті основні форми прояву змісту доктрини завжди опосередковуються і закріплюються системою науково-правових понять і юридичних термінів (понятійного апарату), як логіко-семантичних засобів відображення і фіксування доктрини та її положень у змісті правових норм та інших нормативно-правових утворень права як певних ідей, теорій, концепцій, учень, які в їх поєднанні становлять основу знань, що являють собою зміст доктрини права та її положень у різноманітті видів і форм прояву.

IV. Знання, що становлять зміст доктрини, у всіх розглянутих вище формах і видах, як відзначалося раніше, є результатом (підсумком) наукового пізнання теоретичних і прикладних фундаментальних положень права. Проте вказані знання, для визначення їх як доктринальних, мають бути неодмінно *сталими* та *визнаними* суспільством і державою. Тому обов'язковою умовою процедури визнання правових знань як таких, що мають практичну й теоретичну (доктринальну) значущість, є, як відзначалося раніше, *доведеність вказаних знань до відома населення, наукової юридичної спільноти та юристів-практиків у вигляді наукових публікацій (зокрема, у науково-практичних коментарях до законодавства), в актах застосування права (у судових рішеннях) та в змісті нормативно-правових актів діючого права (законодавства)*. Отже, обов'язковою умовою визнання правових знань як доктринальних (щоб вони могли бути визнаними) є їхня доведеність до відома населення, тобто легалізація в одній із названих форм. Звідси можна стверджувати, що *легалізація знань про право є суттєвою та обов'язковою ознакою правової доктрини.* Тому залежно від джерел і форм, в яких легалізуються правові знання, що становлять правову доктрину, їх можна поділяти на певні види доктрини: на *наукову* (виключно наукову), *судову* й *офіційну. Наукова правова доктрина* являє собою доктринальні правові знання у вигляді фундаментальних правових ідей, концепцій, теорій, учень, що опубліковані в наукових працях та інших подібних виданнях і їхній зміст доведений до відома юридичної спільноти. *Судова правова доктрина* – це система фундаментальних правових положень щодо застосування права, які викладені в змісті офіційних правових актів вищих судових інституцій України, що набрали законної сили. *Офіційна доктрина* – це система правових положень, в яких знаходять змістовне відображення правові ідеї, теорії, концепції, вчення фундаментального характеру, що становлять зміст правових норм, інститутів, юридичних конструкцій, інших нормативно-правових утворень як структурних елементів чинних нормативно-правових актів.

Офіційна доктрина (від лат. *officium* – служба – те, що регулюється державою, державною установою) серед викладених видів доктрини має особливе і надзвичайно важливе значення. Цей вид доктрини має

всі суттєві ознаки, притаманні загальній доктрині права, елементами змісту якої (за формою їх виявлення) є відправні правові принципи, категорії, правові постулати й інші фундаментальні правоположення як елементи права. Водночас офіційна правова доктрина характеризується також додатковою обов'язковою ознакою, а саме – ця доктрина (чи її положення) може набувати статус офіційної лише рішенням спеціального уповноваженого законодавчого органу держави – Верховною Радою України, що випливає зі змісту статей 8, 75, 92 Конституції України. Висновок щодо віднесення легальної правової доктрини (чи її положень) до *офіційної* формується, за загальним правилом, на підставі аналізу і тлумачення правових норм, юридичних конструкцій та інститутів *чинного законодавства* України, які доволі часто змістовно базуються на цих доктринальних правоположеннях (визнаних, таким чином, законодавцем офіційно). Доктрина також може бути визнана офіційною у певній галузі права окремим правовим актом Верховної Ради України, наприклад, постановою, що, на нашу думку, є доцільним для упорядкування правотворчої діяльності у відповідній сфері. Водночас доктринальні правоположення щодо засад цивільно-правової відповідальності, діянь, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями та відповідальність за них (а також і відповідні доктрини – *М. П.*), згідно з п. 22 ст. 91 Конституції України мають визначатися виключно законами України.

V. Функції правової доктрини. У наукових дослідженнях права функціональний підхід своєю метою має надання відповіді на запитання: "для чого?", "яка роль?", "яке значення?" того чи іншого інституту, норми чи іншого елемента в системі права та у відповідній сфері пізнання. Найбільш повно і детально функції доктрини права виявляються на рівні галузевих досліджень. У *загальнотеоретичному аспекті* ці функції зводяться у своїй основі до такого.

1. Правова доктрина як система фундаментальних знань у сфері права: ідей, концепцій, теорій, учень становить теоретико-прикладну основу права найбільш високого рівня узагальнення і тому значною мірою визначає юридичні й соціальні властивості правових засобів регулювання державою, суспільних відносин та їх сутність, зміст, світоглядні ідеї і спрямованість права та правової системи загалом, правотворчості і правозастосування, забезпечує удосконалення і розвиток законодавства, сприяє правильному і точному застосуванню норм чинного законодавства, суттєво впливає на формування правосвідомості і правової культури суспільства й громадянина на розвиток юридичної науки.

2. Як результат (підсумок) наукового пізнання фундаментальних положень права, а також теоретичних і прикладних проблем правотворення і правозастосування, правова доктрина містить досконалі знан-

www.pravoua.com.ua

ня найбільш високого рівня узагальнення у сфері права, які становлять зміст правових принципів, категорій, правових постулатів, окремих правоположень фундаментального характеру. Тому поглиблена розробка доктрини та її положень, визначення їх у праві та включення в чинне законодавство надають йому рис стабільності, упорядкованості та узгодженості, забезпечують внутрішню організаційну єдність і логічне структурування нормативного матеріалу.

3. Доктрина та її правоположення базуються на сучасних досягненнях науки і судової практики, на загальнолюдських цивілізованих морально-етичних і соціально-культурних цінностях, сучасних філософських ідеях і теоріях. У зв'язку з цим не можуть визнаватися правовими новелами і сприйматися проєкти нормативно-правових актів, що містять нормативно-правові положення, які мають у своїй основі елементи доктринального рівня, але не відповідають ознакам (як вимогам) доктрини, зокрема з точки зору їх науково-теоретичної обґрунтованості і практичної значущості.

4. Доктринальні положення за своїм змістом відповідають ідеям гуманізму, демократизму, справедливості, – визначають зміст правових норм і інститутів, спрямованих на всебічний захист прав і свобод людини та громадянина, мають бути не тільки всебічно розроблені правовою наукою, а й достатньо повно і чітко визначені в змісті законів та відповідних новелах, що вносяться в чинне законодавство.

5. Правова доктрина, як фундаментальна складова права, становить його основу і в концентрованому вигляді визначає сутність і зміст права. Тому положення доктрини як узагальнений, суттєвий і достатньо стабільний елемент права значною мірою впливає на формування правової свідомості і правової культури суспільства й народу, визначає також правову культуру професійної діяльності юристів-практиків.

6. Правова доктрина, у наслідок фундаментальності її положень, становить основу права, його галузей і, відповідно, законодавства, надає праву і законодавству стабільний, стійкий характер. Але це не виключає об'єктивної необхідності новелізації законодавства в порядку *de lege ferenda,* що базується також і на положеннях *офіційної доктрини.* У цій ситуації необхідно керуватися принципом: новели, що вносяться до законодавства, не можуть змістовно суперечити положенням чинного законодавства, що базується на положеннях сучасної офіційної доктрини. Інше рішення, сприйняття законодавцем новел, що вносяться до закону і суперечать офіційній доктрині чинного законодавства, можливо лише за наявності безсумнівного та належно аргументованого доведення, за певних обставин теоретичного та практичного характеру, у цих умовах ця доктрина (чи її положення) підлягає, як така, відміні і заміні новою доктриною.

7. Правова доктрина, у змісті її правоположень, містить приписи, що зобов'язують правозастосовувача правильно й точно виконувати вимоги, визначені в правових нормах, юридичних конструкціях інших нормативно-правових утвореннях, які достатньо повно і чітко визначені в змісті закону. Водночас в окремих випадках, положення доктрини (наприклад, принципи права) можуть виконувати функції *джерела права* (у галузях права, які не містять заборону застосування закону за аналогією) у випадках недоліків правового регулювання (за відсутності або колізії правових норм відносно конкретних суспільних відносин), а також у випадках, коли приписи права викладені в правових нормах у надто узагальненому (абстрактному) і не визначеному вигляді.

8. Правова доктрина за своєю суттю є результатом (підсумком) наукових знань у сфері права. Вона, в такому випадку, визначає в концентрованому вигляді вищий теоретико-прикладний щабель отриманих знань як результат фундаментальних і прикладних досліджень. Але при цьому ці знання не можуть розглядатись як абсолютні, завершені й остаточні. Вони орієнтують на виявлення нових закономірностей у правовому регулюванні або на удосконалення чи розвиток вже досягнутих знань. У такому випадку положення доктрини, елементи її змісту, інші суттєві характеристики виступають інструментарієм подальшого наукового пошуку, отримання нових знань, які можуть розвивати, удосконалювати сучасну доктрину чи знаходити нові рішення і положення доктринального характеру.